

נזירות מדבר יהודה שורטטה בספרו של יזהר הירשפלד³ ובחיבורו של יוסף פטריך העומד במרכזה של סקירה זו. היריעה הרחבה הנפרסת לפנינו בספריהם היא פרי מחקר ארכאולוגי ממושך של השניים ושל אחרים (חפירות וסקרים), והיא מבוססת על עבודות הדוקטור של המחברים. מחקרים אלה משלימים במידה רבה זה את זה ויוצרים תמונה היסטורית רצופה ובהירה למדי של תולדותיה ואופיה של נזירות מדבר יהודה. הירשפלד מתרכזו בתיאור טיפולוגי של ההתיישבות הנזירית (לאורה וקוינוביום), בהיבטיה הארכיטקטוניים ובחיי היום-יום במנזר. מחקרו של הירשפלד דן בתולדות נזירות מדבר יהודה מהעשורים הראשונים במאה הרביעית, בעת שעשתה את צעדיה הראשונים עם בואו לאזור של מכווננה, חריטון בן איקוניום שבאסיה הקטנה, ועד לכיבוש המוסלמי. מסגרת כרונולוגית זו אומצה בספרו של פטריך כרקע להכרה והבנה של דמותו ופועלו של גיבור הספר, סבאס (439-532), בן קפדוקיה שבאסיה הקטנה, הנמנה עם הדמויות הבולטות במדבר יהודה בתקופה הביזנטית. המקור ההיסטורי הכתוב היחיד שעמד לרשותו

סבאס: דמותו של קדוש

ברוריה ביטון אשקלוני

יוסף פטריך, נזירות מדבר יהודה בתקופה הביזנטית: מפעלם של סבאס ותלמידיו, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשנ"ה, י"ב + 379 עמ'.

מאז ראשית שנות השמונים זוכה נזירות מדבר יהודה בהתעניינות מחקרית מחודשת, וזאת כשני עשורים לאחר שפורסם מחקרו הכללי של ד' צ'יטי (Chitty) על נזירות ארץ-ישראל¹. סקרים וחפירות ארכאולוגיות שנערכו במדבר יהודה משנות השמונים ואילך ומחקרו החשוב של ב' פלוזן (Flusin) על יצירתו ההגיוגרפית של קירילוס מסקיתופוליס (525-560) הם העומדים בבסיס המחקרים החדשים בנושא זה.² פלוזן ערך ניתוח ספרותי ורעיוני של חיבורו של קירילוס, המקור ההיסטורי העיקרי להכרת נזירות מדבר יהודה הכולל שבע ביוגרפיות של הידועים והבולטים שבנזירי המדבר בתקופה הנדונה. תמונה היסטורית וארכאולוגית כוללת של

3 Y. Hirschfeld, *The Judean Desert Monasteries in the Byzantine Period*, New Haven 1992. וראה גם: J. Binns, *Ascetics and Ambassadors of Christ: The Monasteries of Palestine, 314-631*, Oxford 1994; L. Perrone, "Monasticism in the Holy Land: From the Beginning to the Crusades", *Proche Orient Chrétien*, 45 (1995), pp. 31-63

1 D.J. Chitty, *The Desert a City*, Oxford 1966
2 B. Flusin, *Miracle et histoire dans l'oeuvre de Cyrille de Scythopolis*, Paris 1983; "הירשפלד, סקר ארכאולוגי של ישראל: מפת הרודיון (הר הורדוס) (108/2), ירושלים תשמ"ה; י" פטריך, סקר ארכאולוגי ביהודה ובשומרון: מפת דיר מר סבא (109/7), ירושלים תשנ"ה.

הארכאולוגי. ספרו של פטריך מצטרף לשורה של מחקרים חדשים המראים בבירור כי למרות כבליה הספרותיים של הספרות ההגיוגרפית והיותה משופעת בתיאורים סטריאוטיפיים, רב ערכה למחקר הרגיונלי, שכן זו תכליתה – תיאור חיי הקדוש ופועלו בזיקה למנזרו ולסביבתו.⁷

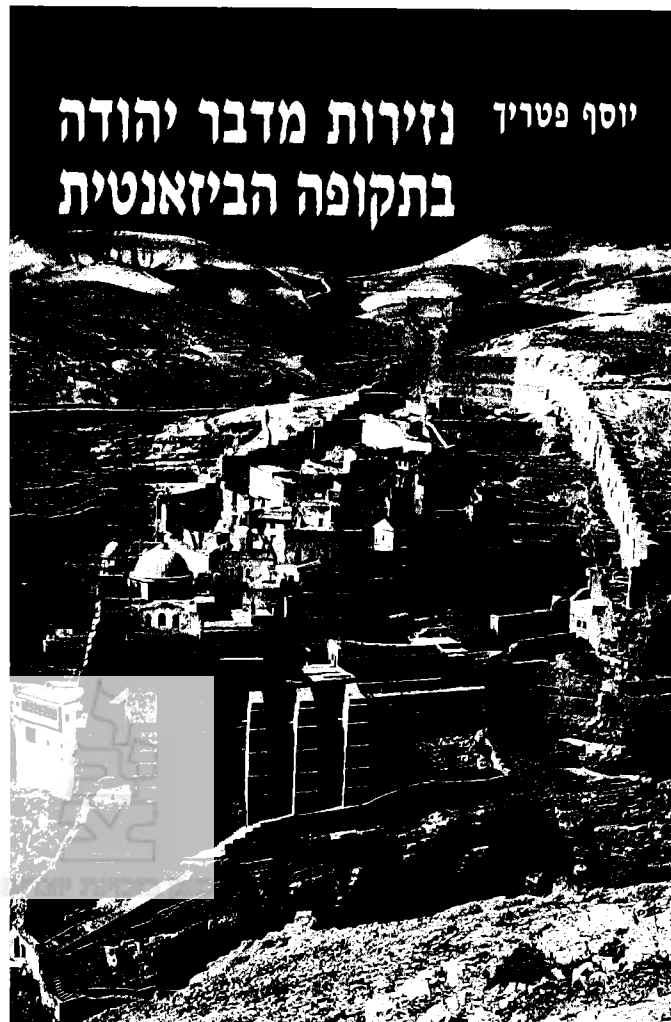
אמנם במרכז החיבור של פטריך עומדת דמותו של סבאס, אחד ממנהיגיה החשובים של נזירות ארץ-ישראל בתקופה הביזנטית, אך למעשה מחקר זה מביא את סיפורה של נזירות מדבר יהודה בתקופה הנדונה. בחמישה-עשר פרקים סוקר המחבר את תולדות נזירות מדבר יהודה על היבטיה הדתיים, ההיסטוריים והארכאולוגיים מראשיתה ועד הכיבוש המוסלמי. ביריעה רחבה זו ימצא הקורא כמה פרקים שהם סיכומים כלליים של אינפורמציה ידועה, על מרכזי הנזירות השונים ועל המאבקים הכריסטולוגיים במאה החמישית והשישית; בפרקים אלה מארגן המחבר ממצאים של מחקרים קודמים, בצורה בהירה, מקיפה וזהירה – אלה חיוניים לשיטתו ההשוואתית. פטריך מנסה לבחון את פועלו של סבאס לאור פועלם של קודמיו וכן לאור דפוסי ארגון ואורחות החיים שרווחו במרכזי הנזירות החשובים באותה העת (מצרים, סוריה וקפדוקיה).⁸ שאלה מרכזית השבה ועולה במהלך

של פטריך להכרת דמותו ופועלו של גיבור ספרו הוא חיבורו ההגיוגרפי של קירילוס מסקיתופוליס.⁴ למרות מגבלותיו של הו'אנר ההגיוגרפי עבור כל המבקש למצוא בו ידיעות היסטוריות ברורות, היטיב פטריך להשתמש בו במשנה זהירות ולא נפל במלכודת הסטריאוטיפים המצויים בו לרוב.⁵ בחינה קפדנית זו של המקורות ההיסטוריים נעשתה לאור הממצא הארכאולוגי ממדבר יהודה ובהשוואה לספרות נזירית ענפה שנתחברה במרכזי הנזירות ברחבי העולם הביזנטי. דומני כי המתודה שאימץ פטריך, ואשר ביסודה היא השיטה ההשוואתית, אפשרה לו להתגבר על הבעייתיות שמעוררת הספרות ההגיוגרפית, וסייעה בידו להעמיד את מחקרו על אדנים היסטוריים מוצקים. כידוע הספרות ההגיוגרפית מורכבת מדפוסים ספרותיים קבועים, אשר לא אחת הועתקו מחיבור הגיוגרפי אחד לאחר, בכלל זה דברי קילוסין ותיאור מעשי מופת, המרחיקים אותנו מהכרת המציאות ההיסטורית.⁶ לאורך כל החיבור מתחבט המחבר בסוגיה זו ובוחן כל ידיעה המופיעה אצל קירילוס בקפידה ובוהירות ראויה לציון. לאור תוצאות מחקריהם של פטריך והירשפלד ניתן לומר כי על פי רוב קירילוס מתגלה כמקור היסטורי מהימן למדי ותיאוריו עולים בקנה אחד עם הממצא

7 להערכת כתבי קירילוס כמקור היסטורי והשוואתם לחיבור 'חיי קדושי המזרח' שכתב יוהנס מאפסוס ראה: S. Ashbrook Harvey, *Asceticism and Society in Crisis: John of Ephesus and the Lives of the Eastern Saints*, Berkeley-Los Angeles-London 1990, pp. 134-145; S. Mitchell, *Anatolia: Land, Men, and Gods in Asia Minor*, II, Oxford 1993, pp. 122-150 מבחינה זו כותר הספר במהדורה האנגלית מיטיב לשקף את מטרותו העיקרית של המחבר ואת שיטתו: Sabas, *Leader of Palestinian Monasticism: A Comparative Study in Eastern Monasticism, Fourth to Seventh Centuries*, Washington DC 1995

4 E. Schwartz, *Kyrrillos von Skythopolis*, Leipzig 1939
 5 על תרומתה ומגבלותיה של הספרות ההגיוגרפית למחקר ההיסטורי-החברתי עיין: E. Patlagean, 'A Byzance: Ancienne hagiographie et histoire sociale', *Annales*, 23 (1968), pp. 106-126 (= 'Ancient Byzantine Hagiography and Social History', S. Wilson [ed.] *Saints and their Cults: Studies in Religious Sociology, Folklore and History*, Cambridge 1983, pp. 101-121)
 6 על זיקתו הספרותית של קירילוס לספרות הגיוגרפית קודמת ראה: פלוזן (לעיל, הערה 2), עמ' 86-41; בינס (לעיל, הערה 3), עמ' 75-68

יוסף פטריך נזירות מדבר יהודה בתקופה הביזאנטית

הגדולה אינם תואמים את אמות המידה של הצניעות שלה הטיף סבאס (עמ' 83). שרידי מכלול המגורים והקפלות שנתגלו ב'לאורה הגדולה' מלמדים כי תנאי החיים של הנזירים היו מרווחים למדי, רחוקים מדלות וראוותנות כאחד. פטריך אף מנסה להציע הסבר לתופעה, ולדבריו ייתכן שמכלולים אלו נבנו לאות הערצה לנזירים חשובים. הבנייה המשובחת והרווחה הניכרים בתכנונם של כלל התאים מקורם קרוב לוודאי במשאבים הכספיים הרבים

כל הספר היא: מגין ינקה נזירות מדבר יהודה את דפוסיה הארגוניים וההתנהגותיים? החלק הראשון (עמ' 3-38) כולל שלושה פרקים. בשני הראשונים מציג המחבר את תולדות תנועת הנזירות בארץ-ישראל ובמדבר יהודה עד ימי סבאס, וסוקר את מרכזי הנזירות במזרח הביזנטי (מושבות הנזירים במצרים התחתונה: הר ניטריה, קליה וסקטיס, הקונוביטיות הפכומיאנית במצרים העליונה, נזירות סוריה והנזירות הקונוביטיות הבסיליאנית באסיה הקטנה). הפרק השלישי בחלק זה מוקדש לתיאור חיי סבאס מילדותו, מאז שעשה את צעדיו הראשונים במנזר בקפדוקיה, ועד לפטירתו, בשנת 532, ונדונה בו שאלת זיקתו של סבאס לדפוס נזירות שרווחו במרכזי הנזירות במזרח. שלושת הפרקים מהווים רקע חיוני להבנת החיבור כולו.

החלק השני (עמ' 42-133) מוקדש לתיאור מפורט של מפעלי הבנייה של סבאס ותלמידיו. סבאס בנה ארבע לאורות וחמישה קונוביה במדבר יהודה. שני מנזרים בנה סבאס מתוך למדבר יהודה, האחד ליד נהר הירמוך והאחר ליד ניקופוליס (אמאוס), וכן הקים אכסניות לנזיריו ביריחו ובירושלים. מפעל בנייה זה על שלביו השונים נחשף בפנינו בפירוט רב, וסבאס מתגלה כאחד הבנאים החשובים של מדבר יהודה. 'הלאורה הגדולה' על כל מרכיביה (כנסיות, אכסניה, מערכת שבילים, גן הלאורה ותאי המגורים) זוכה כאן לתיאור היסטורי וארכאולוגי מעמיק, משלבי הקמתה הראשונים בשנים 483-486 ועד לתנוכת כנסיית התאוטוקוס בידי הפטריארך אליאס ב־1 ביולי 501, אירוע המציין את סיום תהליך בניית הלאורה. פער גדול מתגלה בין תיאור תנאי החיים של הנזירים על ידי קירילוס לבין העדות של הממצא הארכאולוגי שנחשף בידי פטריך. כך לדוגמה מכלולי המגורים המרווחים שנחשפו ב'לאורה

הקודמים לימיו של סבאס מאפשר לפטריך לצרף את הידיעות הפזורות בספרות הנזירית מארץ־ישראל לכלל תמונה משוחזרת של הליטורגיה השבועית ולעמוד על המקורות שמהם הושפעה. מהסינתזה של פטריך עולה כי הליטורגיה בקהילות הנזיריות במדבר יהודה לא היתה אחידה. נזירי מדבר יהודה, אשר רובם באו מארצות שונות ברחבי האימפריה הביזנטית, ושרק מיצוט מקרבם גמנה עם האוכלוסייה המקומית, הביאו עמם מגוון של מסורות ליטורגיות.⁹ הם דיברו שפות שונות ולא אחת התקיימו כנסיות נפרדות לדוברי יוונית וארמנית (עמ' 203). השונות הליטורגית איננה מפתיעה כלל אם נזכור שאחד מקווי הזהות הבולטים של הנצרות בארץ־ישראל בכלל ושל הנזירות בפרט הוא אופיה הקוסמופוליטי.¹⁰

תפקידה הפוליטי החשוב של נזירות מדבר יהודה והעובדה שבאחת משעותיה היפות של נזירות זו הפכו מנהיגיה למעצבי העמדות התאולוגיות של כנסיית ירושלים נחשפים לפנינו בחלקו הרביעי של הספר (עמ' 227-260). מעורבותם הפוליטית והדתית של מנהיגי נזירות מדבר יהודה בכנסיית ירושלים מלמדת על מעמדה הרם של תנועה זו בקרב החברה הנוצרית בארץ־ישראל. מנהיגים

שעמדו לרשות 'הלאורה הגדולה' בשל מעמדה המרכזי. אף בסוגיה זו המחבר נאמן לשיטתו והוא מנסה לבאר ממצא זה על רקע ממצאים ארכאולוגיים שנתגלו בעשורים האחרונים במושבות המתבודדים במצרים. מסקנתו היא כי 'אין במכלול המגורים המפוארים של 'הלאורה הגדולה' משום תופעה יחידה במינה' (עמ' 290). השרידים הארכאולוגיים של הקונוביה שנבנו על ידי סבאס מלמדים על מנזרים צנועים, וממדיהם תואמים את האחוזה הבסיליאנית, שכללה כמה עשרות נזירים בלבד, בשונה מהמנזרים הפכומיאניים הגדולים.

החלק השלישי (עמ' 137-223), שכותרתו 'סבאס כאב מנזר ומחוקק במנזריו', מתחלק לארבעה פרקים. בחלקו הראשון, 'ניהול 'הלאורה הגדולה' ומנזרי סבאס האחרים', מצויה התשתית המושגית לדיון בתפקידו של סבאס כמכונן מסגרת ארגונית למנזריו. בחלקו השני נדונות התקנות שתיקן סבאס לנזיריו. באמצעות בירור זה מבקש המחבר להשיב על השאלה אם סבאס פיתח דרך חיים חדשה ליושבי התאים או שאימץ תבניות התנהגות שנתהוו קודם זמנו בלאורות אחרות, כדוגמת הלאורה של אבתימיוס וזו של גרסימוס במדבר הירדן. השוואת אורח החיים בלאורות השונות מלמדת כי אורח החיים שקבע סבאס היה קרוב לזה של גרסימוס, המכונה 'מייסד ופטרון של מדבר הירדן'. רק על גרסימוס וסבאס ידוע לנו שחיברו תקנון לנזיריהם. חיבור התקנות על ידי סבאס מצביע על ניסיונו להביא לאחידות באורח החיים בכל מנזריו, ניסיון שהוא נדבך חשוב בתהליך מיסוד התנועה.

אחד מחידושי החשובים של מחקרו של פטריך הוא תרומתו להכרת הליטורגיה במנזרי מדבר יהודה בכלל ובמנזרי סבאס בפרט. בירור מקיף של נוהג התפילות וטקס האוכריסטיה במרכזי נזירות אחרים ובמנהגים הארץ־ישראליים

9 סקירה של המקורות ההגיוגרפיים והממצא האפיגרפי המשקפים את אופיה הקוסמופוליטי של נזירות מדבר יהודה ראה: י' הירשפלד, 'מנזרי מדבר יהודה בתקופה הביזנטית - תולדותיהם וארגונם הפנימי לאור המחקר הארכאולוגי', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ו, עמ' 95-96; וראה עוד: שורץ (לעיל, הערה 4), עמ' 359-360. A.M. Schneider, 'Das Kloster der Theotokos; 360 zu Choziba im Wadi el Kelt', *Römische Quartalschrift für die Christliche Alterthumskunde und für Kirchengeschichte*, 39 (1931), pp. 317-329

10 L. Perrone, *La chiesa di Palestina e le controversie christologiche*, Brescia 1980, p. 37; R.L. Wilken, *The Land Called Holy: Palestine in Christian History and Thought*, New Haven 1992, p. 152

פרק זה בתולדות נזירות מדבר יהודה חשיבותו רבה לא רק להכרת ההיסטוריה הדתית והפוליטית של ארץ-ישראל. יש בו גם כדי לתרום להבנה כוללת וטובה יותר של דיוקנו ותפקידו של הקדוש בחברה הנוצרית בשלהי העת העתיקה. בפרק העשירי נדונה דמותו של סבאס ה'קדוש' (ὁσιος), שניחן בכריזמה (χάρισμα) שמכוחה חולל נסים בסביבתו הקרובה והרחוקה (עמ' 227-233). דומה כי אפיון זה ממצה את הדמיון בין דמותו של סבאס כקדוש לבין זו של הקדוש בחברה הביזנטית כפי שתוארה במחקריו החשובים והמפריים של פ' בראון (Brown) למן שנות השבעים.¹⁴ דיוקנו של סבאס כפי שהוא מצטייר מן הסינתזה היפה של פטריך הוא של קדוש הפועל גם בתוך החברה (כנסיית ירושלים) ולא רק בשוליה. סבאס איננו רק הפטרון הכפרי המספק מזון וישועות לסביבתו, אלא מנהיג דתי הממלא שליחויות דיפלומטיות עבור כנסיית ירושלים בעת הצורך, מוביל במאבק למען האורתודוקסיה בארץ-ישראל, לצד תפקידו כארכימנדרית ומחוקק לכל נזירי הלאורות והמתבודדים (עמ' 234-243). אין כל ספק כי הזיקה והקרבה למקומות הקדושים וחשיבותם הגוברת של אלו בתודעתם הדתית והפוליטית של הנוצרים תרמו לעיצוב דמותו של סבאס כקדוש. בדברים אלה אני מרמזת לעובדה שחסרונם של מאפיינים אלה בדמות הקדוש כפי שביקש בראון לתארה יסודו בין היתר בהתעלמותו מהספרות ההגיוגרפית שנתחברה בחוגי הנזירות בארץ-

אלה היו גיבוריה האמתיים של הנצרות בארץ-ישראל מהמחצית השנייה של המאה החמישית, בימיו של אבתימיוס, ועד לראשית המאה השישית, בשעה שעשה סבאס בשליחות פטריארך ירושלים בפני הקיסרים אנסטסיוס ויוסטיניאנוס (עמ' 253-260). אחד משיאי המאבק שניהלו נזירי מדבר יהודה למען האורתודוקסיה בא לידי ביטוי בעצומה ששלחו סבאס ותאודוסיוס לקיסר אנסטסיוס.¹¹ איגרת זו מבטאת היטב את תודעתם העצמית של הנזירים ומנהיגיהם, המגדירים עצמם 'תושבי ארץ הקודש', וכמי שהאמת בענייני אמונה נמצאת בידיהם.¹² הם, תושבי ירושלים, לטענתם 'נוגעים כמו ידיו בכל יום באמת באמצעות המקומות הקדושים'. קרבתם למקומות הקדושים והיותם תושבי ארץ הקודש הם אפוא בעיניהם מקור סמכותם בענייני אמונה. כנסיית ירושלים, 'אם הכנסיות', קיבלה לדבריהם את אמונתה ישירות מן המשיח ומשליחו - 'כיצד אם כן, למעלה מחמש מאות שנה לאחר שהמושיע נכח בינינו, יכולים אנו הירושלמים ללמוד את האמונה מחדש?'. קביעות אלה מקפלות בתוכן את ניסיונה הנחרץ של כנסיית ירושלים לקבוע את מעמדה כפוסקת בעניינים תאולוגיים, בתמיכתם הבלתי מעורערת של נזירי 'מדבר ירושלים'.¹³

11 שוורץ (לעיל, הערה 4), עמ' 152-157.

12 לבירור המשמעות הפוליטית והדתית של העצומה ראה: וילקן (לעיל, הערה 10), עמ' 166-170. עצמת סמכותו הפוליטית של סבאס כפי שהיא משתקפת בנסיעותיו לקיסר זכתה לבחינה מחודשת לאחרונה אצל: K. Hay, "Impact of St. Sabas: The Legacy of Palestinian Monasticism", P. Allen & E. Jeffreys (eds.), *The Sixth Century—End or Beginning?*, Brisbane 1996, pp. 118-125

13 'מדבר ירושלים' היה אחד השמות המקובלים של מדבר יהודה בתקופה הביזנטית. ראה למשל בכותרת 'לחיי סבאס', מהדורת שוורץ (לעיל, הערה 4), עמ' 85.

14 P. Brown, "The Rise and the Function of the Holy Man in Late Antiquity", *JRS*, 61 (1971), pp. 80-191; idem, *Society and the Holy in Late Antiquity*, Berkeley-Los Angeles 1982, pp. 103-152; idem, 'The Saint as Exemplar in Late Antiquity', *Representations*, 1 (1983), pp. 1-25; idem, *Authority and the Sacred: Aspects of the Christianisation of the Roman World*, Cambridge 1995, pp. 57-87

במחקרו של בראון, הרי שבעקיפין נמצא תורם תרומה מכרעת אף בתחום חשוב זה. לסיכום, התמונה ההיסטורית המצטיירת ממחקרו של פטריך, בדומה למחקרים אחרים על נזירות ארץ-ישראל בתקופה זו, מראה כי הקהילה הנזירית הקוסמופוליטית בארץ-ישראל יצרה מושבות נזירות המאופיינות בהעדר אחדות ודפוסים קבועים מבחינה ארכיטקטונית, ליטורגית וארגונית. בדברים אלה אין כמובן משום התעלמות ממאפייניה הייחודיים של נזירות מדבר יהודה. אך יחד עם זאת ניכר שבעולם אקלקטי וקוסמופוליטי זה התקשתה נזירות מדבר יהודה ליצור אורח חיים אחד.

ישראל בכלל ובמדבר יהודה בפרט. סיבה נוספת לתיאורו החסר של בראון נעוצה בעצם הניסיון לתאר דגם של קדוש היפה לכל סביבה וזמן בחברה הנוצרית בשלהי העת העתיקה. מחקרו של פטריך מצטרף לשורת מחקרים המוכיחים כי רק מחקר רגיונלי, דוגמת זה המוצע לפנינו, יש בכוחו לעמוד על דמותו המורכבת של הקדוש ועל מגוון תפקידיו במקום מסוים ובזמן מסוים.¹⁵ בחינה זו כמובן איננה יכולה להיות מנותקת מהקשרים פוליטיים, חברתיים ודתיים, כפי שמוכיח בבירור מחקרו של פטריך. הגם שהמחבר לא שם לו כמטרה ראשונית להשלים את החסר

